

AZ INDOEURÓPAI ALAPNYELV KORAI SZÓTAGSZERKEZETÉNEK VÁZLATA*

Kristó László

ELTE, Angol Nyelvészet Tanszék

1. Bevezetés

Jelen cikkben az indoeurópai (ie.) alapnyelv korai stádiumának egyik – eddig kevésbé tanulmányozott – aspektusával fogok foglalkozni: a lehetséges szótagszerkezetekkel. Az alapnyelv fonológiai és morfológiai szerkezetéről létező elméletek nézetem szerint viszonylag egységes képet sugallnak arról, milyen típusú szótagokat engedett meg ez a nyelv. Azaz: lehetségesnek tartom – ezen elméletekből kiindulva – az ie. szótagszerkezet bizonyos fokú rekonstruálását. Természetesen itt egy fontos megjegyzést kell tennünk: a rekonstrukció elfogadhatósága azon áll vagy bukik, hogy elfogadjuk-e azokat az elméleteket, amelyekből kiindulva magát a rekonstrukciót megalkottuk; értelemszerűen ha bármelyik kiindulási elméletünk helytelen, akkor ez a szótagszerkezeti rekonstrukció helyességét is megkérdőjelezi (még ha nem is cáfolja meg egyértelműen). Terjedelmi okokból itt nem áll módomban e kiindulási elméletek mellett (vagy ellen) részletesen érvelni: egyszerűen adottnak veszem őket, és a rekonstrukciómban ebből indulok ki.

Nem győzöm hangsúlyozni, hogy az, ami itt következik, nem egzakt, újgrammatikus rekonstrukció, hanem *rekonstrukciókon alapuló rekonstrukció* (szándékos a “rekonstrukció” szó háromszori használata), azaz többszöri áttétellel jutunk el ide. Emiatt érdemes szem előtt tartani, hogy a dolgozat bizonyos értelemben szakmai “játék” (jóllehet nem komolytalan), lévén, hogy bizonyos értelemben a tudomány határterületeit feszegeti. Ez azonban minden hasonló, áttételes rekonstruált nyelvállapottal foglalkozó műre igaz.¹

Dolgozatom felépítése a következő. Az első részben röviden ismertetem a kiindulási pontként szolgáló elméleteket, majd a második részben következik maga a rekonstrukció. A harmadik részben visszatérek a kiindulási pontokhoz, rámutatva, hogy a szótagszerkezeti hipotézis nagy

* Köszönettel tartozom a cikk ismeretlen lektorának valamint Nádasy Ádámnak mind formai, mind tartalmi észrevételeikért. Természetesen a fennmaradó hibáért egyedül én vagyok felelős.

¹ A jelölésmódot illetően megjegyzem, hogy – a történeti nyelvészetben szokásos gyakorlatnak megfelelően – a * a rekonstruált (nem adatolt) alakokat jelöli; a rosszulformáltság jelzésére a ** használatos.

mértékben egységesíti őket, sőt, ezen elméletek állításainak egy jó része tulajdonképp logikusan következik belőle.

2. A kiindulási alapok

2.1. Az ie. fonémarendszer

Legelőször is lássuk az alapnyelvre rekonstruálható fonémakészletet. Az itt feltételezett rekonstruált rendszer fő sajátosságai a következők (vö.: Szemerényi 1990:37–72):

1. A szonoránsok lehetnek szillabikusak (a félmagánhangzók szillabikus változatai természetesen a megfelelő zárt magánhangzók).

2. A zárhangok tekintetében a konszenzusosnak tekinthető rendszert alkalmazom, azaz négy képzési helyet és három módot különböztetek meg (bár megjegyzem, hogy ez igazából számunkra most irreleváns).

3. Ami viszont lényeges: nem fogadom el a diftongusok rekonstruálását az alapnyelvre; noha ez talán kisebbségi nézet, a magánhangzó + félmagánhangzó szekvenciákat (= fonetikai eső diftongusokat) VC szekvenciaként elemzem.²

A jelen cikkben feltételezett ie. fonémarendszer tehát a következő:

(1) Az ie. alapnyelvi fonémarendszer

(a) Magánhangzók: Ā Ē Ī Ō Ū

 ā ē ī ō ū

(b) Szonoránsok: r l m n j w

(c) Obstruensek: s
 p t k k^w
 b d g g^w
 b^h d^h g^h g^{wh}

2.2. Az ie. gyökök szerkezete

Az ie. (igei) gyökök egyszótagúak; alapmagánhangzójuk az *e*, ami azonban váltakozhat más magánhangzókkal (l. **1.3.**). Ezt a magánhangzót 0–3 mássalhangzó előzheti meg, illetve 1 vagy 2 mássalhangzó követheti.³

² Lehmann (1952:11) részletesen érvel a diftongusok ellen és a későbbiekben tárgyalandó ún. laringális elmélet mellett.

³ Viszonylag ritkák a magánhangzókezdetű gyökök (erről a későbbiekben szó lesz, l. **1.4.**); rövid magánhangzóra végződő gyökök pedig nem rekonstruálhatók (a hosszú magánhangzóra végződő gyökökről l. lejjebb).

Bizonyos gyökök (elsősorban névszóiak) lehetnek kétszótagúak is; a későbbiekben (1.4.) ismertetett Benveniste-féle elmélet szerint, amely elmélet elemzésem egyik sarkköve, ezek mind toldalékolt egyszótagú gyökökre vezethetők vissza, ezért ezekkel itt nem foglalkozom. Ami az egyszótagú gyököket illeti, Szemerényi (1990:102) a következő rekonstruálható szerkezeteket adja meg:

(2) Az ie. gyökök (VV = hosszú mgh.)

Szerkezet:Példa:	Glossza:
VC- *ed-	‘eszik’
CVC-*med-	‘mér’
CCVC-*trem-	‘remeg’
CVCC-*serp-	‘mászik’
CCVCC-*d ^h rewg ^h -	‘csal, becsap’
CCCVC-*strep-	‘zajong’
CCCVCC-*sprejg-	‘bővelkedik’
CVV-*dō-	‘ad’
CCVV-*stā-	‘áll’

A bekeretezett sorokban található – hosszú magánhangzós – gyökökre a későbbiekben (1.4.) visszatérünk (az ún. laringális elmélet szerint ezek eredetileg VC szekvenciára végződnek). Egyelőre figyeljük meg, hogy a hosszú magánhangzós gyökök nem végződhetnek mássalhangzóra. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a három mássalhangzóval kezdődő gyökök első mássalhangzója csak *s* lehet.

2.3. Az ie. ablaut (apofónia, fokváltakozás)

Az előző részben említettük, hogy az ie. gyökök alapmagánhangzója *e*, amely azonban más magánhangzókkal, sőt zérussal is váltakozik. A váltakozás már az alapnyelvben morfofonémikus, tehát morfológiailag és lexikailag is kondicionált. Feltételezhető, hogy eredeti kiváltó oka a hangsúly helyének és minőségének váltakozása (az *e* ~ *o* és az *e* ~ \emptyset váltakozás esetében), illetve pótlónyúlás (az *e* ~ \bar{e} és *o* ~ \bar{o} alternációknál), azaz fonológiai okokról volt szó. A gyök magánhangzója összesen ötféle lehet, beleértve a zérust is; a magánhangzó minőségétől függően beszélhetünk a gyök különböző fokairól, ezért ezt az alternációt “fokváltakozás”-nak is szokták hívni, noha a legelterjedtebb elnevezése az “ablaut”; angol és francia nyelvű művekben az “apofónia” műszó is használatos. Erdemes megjegyezni, hogy nemcsak a gyököknek, hanem a

szuffixumoknak is lehetnek ablautfokai. Az alábbi táblázat a lehetséges fokokat mutatja be:⁴

(3)	Az ie. ablautfokok			
(a)	Teljes fok:	e	pl.	*pet- ‘repül’
(b)	Nyújtott fok:	ē		*pēt-
(c)	Hajlított fok:	o		*pot-
(d)	Nyújtott hajlított fok:	ō		*pōt-
(e)	Nullfok:		Ø	*pt-

A */pet-/ gyök tehát attól függően, hogy milyen toldalékokat kap, ebben az öt formában jelenhet meg. Természetesen nem minden morfémának maradt fenn az összes foka a leánynyelvekben. Lássunk egy konkrét adatolt példát az ógörögből:

(4) Adatolt példa az ablautra: a *-ter- ‘rokonságszuffixum’ az ógörögben

(a)	pa-ter-a	‘apa-AccSG’
(b)	pa-tēr	‘apa-NomSG’
(c)	eu-pa-tor-a	‘jó (nemes) apától származó-AccSG’
(d)	eu-pa-tōr	‘jó (nemes) apától származó-NomSG’
(e)	pa-tr-os	‘apa-GENSG’

A hangsúly a (4a–d) alakokban a kérdéses morfémán van, a (4e) alakban véghangsúlyt találunk; a *ter morféma *e*-jének hangsúlytalansága okozza a kiesést. A (4c) és (4d) alakbeli *o* (*ō*) feltehetőleg a hangsúly minőségének eltéréseivel magyarázható (az ie.-ra zenei hangsúly rekonstruálható). Végül a hosszú magánhangzók eredete elég világos: ezek az alakok eredetileg *-s* ragra végződtek, mint minden mássalhangzós tövű névszó, de ez az *-s* bizonyos tövéghangzók után lekopott, és ez okozhatta a magánhangzó nyúlását. A (4b) alak tehát az alábbi fokozatokon mehetett keresztül: **p ters* > **p terr* > **p tēr* > *patēr*.⁵

2.4. A laringális elmélet és Benveniste gyökszerkezeti elmélete

2.4.1. A laringális elmélet

⁴ Viszonylag ritkák a magánhangzókezdetű gyökök (erről a későbbiekben szó lesz, l. 1.4.); rövid magánhangzóra végződő gyökök pedig nem rekonstruálhatók (a hosszú magánhangzóra végződő gyökökről l. lejjebb).

⁵ A schwából a görögben (mint mindenütt – az indoiráni nyelveket kivéve –) *a* lesz.

Az ún. “laringális elméletet” az inkább általános nyelvészeti munkásságáról közismert svájci nyelvész, Ferdinand de Saussure alapozta meg 1878-ban megjelent *Mémoire sur le systéme primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (Értekezés az indoeurópai nyelvek eredeti magánhangzó-rendszeréről) című korszakalkotó jelentőségű művében, amely valószínűleg minden idők egyik legfontosabb nyelvészeti tárgyú könyve. Saussure az összehasonlító módszerrel rekonstruált ie. alapnyelv alternációit vizsgálva, a belső rekonstrukció módszerét (az elsők között) alkalmazva rekonstruálta az alapnyelv korábbi fonológiai rendszerét. Rekonstrukcióját később többen módosították; a huszadik század első felében terjedt el rá a “laringális elmélet” elnevezés. Az elmélet alaptézisei a következők (Szemerényi 1990:127–137; Lehmann 1993:73, 85):

1. A korai ie.-ban voltak olyan mássalhangzók, amelyeknek pontos minősége ismeretlen, de feltehetőleg faringális és/vagy glottális (esetleg veláris) réshangok lehettek. Ezeket hívja a szakirodalom “laringális”-oknak, és innen az elmélet elnevezése. Többnyire hármat tételeznek fel (H_1 , H_2 , H_3), bár van, aki egyet (Szemerényi 1990:127–137), és van, aki tizet (Martinet 1953, 1957). Itt a három laringalist feltételező álláspontot követem, de megjegyzem, hogy a laringálisok száma jelen dolgozat témája szempontjából teljesen lényegtelen.

2. A laringálisok szótagszerkezeti szonoránsként viselkedtek, azaz lehettek szillabikusak: szillabikus alfofónjuk a schwa () (mindnek, azaz nukleáris helyzetben neutralizáció történik).

3. A hettita kivételével sehol sem maradnak meg, azaz kiesnek,⁶ de ha kódában vannak, az előttük levő V megnyúlik (pótlónyúlás); emellett a H_2 és a H_3 a gyök e magánhangzóját a -vá, illetve o -vá “színezi” (a szótagnyitányban levő laringálisnak ez az egy nyoma marad, hiszen az ilyen laringális kiesése értelemszerűen nem jár együtt pótlónyúlással). Íme egy-egy példa bőségesen adatolt gyökökkel:⁷

f. Laringálisra végződő gyökök (Szemerényi 1990:129)

(a) kie. $*d^h e H_1$ - ‘tesz, helyez’ (nullfok: $*d^h$ – $*d^h H_1$ -)

Teljes fok: g. *ti-thē-mi* ‘teszek’, l. *fē-cī* ‘tettem’, a. *dee-d* ‘tett (Fn.)’

⁶ Saussure teljesítménye annál figyelemreméltóbb, mivel a hettitát az 1870-es években még nem ismerték; mindössze a *Mémoire* megjelenése után fél évszázaddal, 1927-ben mutatta ki Jerzy Kuryłowicz, hogy a hettitában megtalálhatók a Saussure által feltételezett mássalhangzók reflexei.

⁷ Az itt és a későbbiekben szereplő nyelvek rövidítéseinek feloldása: a. = angol, g. = görög (ógörög), (k)ie. = (korai) indoeurópai, l. = latin, lit. = litván, n. = német, óé. = óészaki, ószl. = ószláv, sz. = szanszkrit, szl. = szlovén.

Nullfok: g. *ti-thē-men*, l. *fā-ctus* ‘tett (Part.Pass.)’

(b) kie. **steH₂-* ‘áll’ (nullfok: **st* - = **stH₂-*)

Teljes fok: g. *hi-stē-mi* ‘állók’, l. *stā-re* ‘állni’

Nullfok: l. *stā-tus*, g. *stā-tos* (Part.Pass.)

(c) kie. **deH₃-* ‘ad’ (nullfok: **d* - = **dH₃-*)

Teljes fok: g. *di-dō-mi*, sz. *da-dā-mi* ‘adok’, ószl. *dārū* ‘ajándék’

Nullfok: g. *di-dō-men*, l. *dā-tus* (Part.Pass.)

2.4.2. Benveniste elmélete az ie. gyökök eredeti szerkezetéről

A laringális elméletet használta föl Émile Benveniste francia indoeuropeista az ie. gyökök eredeti gyökszerkezetéről szóló elméletének megalkotásához (Benveniste 1935). Benveniste elmélete tulajdonképp a laringális elmélet extrém interpretációja. Mint láttuk, az ie. gyökök zöme mássalhangzóval kezdődik, és arra is végződik; a magánhangzó-végű gyökök hosszú magánhangzót tartalmaznak. Benveniste feltételezi, hogy ezek a gyökök *mind* korábbi, laringálissal kezdődő, illetve arra végződő alakokból származnak, épp csak a laringálisok kiestek. Azaz például egy VC szerkezetű gyök eredeti formája HVC (ahol a H természetesen valamilyen laringalist jelöl), míg mondjuk egy CVV gyök korábbi CVH-ra vezethető vissza. Benveniste azt állítja továbbá, hogy a CVC-nél komplexebb szerkezetű gyökök eredetileg polimorfémikusak, és egy toldalékolt CVC gyökre vezethetők vissza. Ez a hipotézis azon alapul, hogy számos olyan szótó van, amely minden leánynyelvben CVC-nél komplexebb szerkezetű, de nem rekonstruálható egységes formában a teljes szótó, hanem csak egy közös C(V)C elem, amely különféle mássalhangzókkal bővül az egyes nyelvekben. Ilyen pl. a ‘remeg’ jelentésű tő, amely az alábbi formákban van adatolva: **trem-* (g., l. *tremō*), **trep-* (l. *trepidus*, ószl. *trepētū*), **tres-/ters-* (szkt. *trasati*, g. *treō* < **tresō*, l. *terreō* < **terseō*, szl. *tresti*). Figyelemreméltó, hogy a *t(e)r* váz egységes, de a tövégi mássalhangzó változó (még egy nyelven belül is!).

Benveniste főbb állításai tehát a következők (összefoglalva Lehmann 1993:93k, 125k):

1. A kie. gyök egyszótagú, CVC szerkezetű (pontosabban: CeC).

2. A gyökök szuffixumokkal bővíthetők. Minden igei gyöknek két bővített alakja (bázisa) lehet. Ha a gyök teljes fokban van, a szuffixum nullfokú, és fordítva:

Gyök: **per-*, Szuffixum: **-ek-*

Bővített alakok: 1. bázis: **per-k-* (= **per-Øk*) lit. *perš-ū* ‘udvarlok’

2. bázis: **pr-ek-* (= **pØr-ek*) l. *prec-or* ‘kérek’

3. Az (i) bázis nem bővíthető tovább, de a (ii) igen, mégpedig egy ún. determinatívummal:

Gyök: **pel*- ‘tölt’

1. bázis: **pel*-H (= **pel*-ØH)

2. bázis: **pl*-eH (= **p*Øl-eH)

Determinatívummal kiterjesztett 2. bázis: **pl*-eH-*ḡ*^h-, pl. g. *pl*-*ē*-*th*-*ō* ‘töltök’.

Alaki szempontból a szuffixum és a determinatívum között az a különbség, hogy az utóbbi egy mássalhangzóból áll, míg a szuffixum tartalmazza az *e* alaphanghangzót is.

Ha Benveniste elméletét kiegészítjük azzal, hogy a nullfok feltételezhetőleg korábbi teljes fokból származik (az *e* törlésével), kézenfekvőnek tűnik a következtetés, hogy a kie. gyökök CVC, a bázisok pedig CVCVC szerkezetűek, mely utóbbiakhoz még egy C járulhat, CVCVCC kiterjesztett bázist alkotva. Ez a tény pedig alapul szolgálhat a kie. szótagszerkezetről alkotott hipotézisünknek.

2.5. Sievers törvénye

Az eddigiekben elsősorban morfémaszerkezeti, illetve morfofonológiai szempontokat vizsgáltunk. Ebben a részben egy tisztán fonológiai vonatkozású elméletet mutatok be, amely közvetlenül a szótagolással kapcsolatos, s ezért a legfontosabb az összes, jelen cikkben alapnak tekintett elmélet közül. Az elképzelés hosszú múltra tekint vissza: alapjául Eduard Sievers német anglista és indogermanista óindre vonatkozó megfigyelése szolgál, amely felfedezője tiszteletére „Sievers törvénye” néven vonult be a tudománytörténetbe. A törvény a következőt mondja (Sievers 1878:129; l. még Collinge 1985:159–174):

„Ha az indben a hangsúlytalan *i* vagy *u* magánhangzó előtt áll, akkor rövid szótag után mássalhangzó, hosszú szótag után magánhangzó lesz.”⁸

Azaz „mai nyelvre” lefordítva: a mögöttes prevokális hangsúlytalan zárt magánhangzók, az //i// és az //u//, szótagkezdeti (= mássalhangzós) pozícióba szótagolódnak, következésképp [j]-ként, ill. [w]-ként jelennek meg, ha az előző szótag könnyű; ha az előző szótag nehéz, szótagmagként értelmeződnek, s így [i], ill. [u] lesz a felszíni formájuk.

Edgerton 1943-ban megjelent cikkében rámutat arra, hogy Sievers törvénye a likvidákra és a nazálisokra is igaz, azaz lényegében egy szabályos szillabikus ~ nemszillabikus alternációról van szó, amely értelemszerűen minden olyan szegmentumra igaz, amely lehet szótagalkotó és mássalhangzós szerepű is. Sievers törvényének világos nyomai mutathatók ki a germánban, kivált a gótban, ahol több szuffixum-allomorfia

⁸ Saját fordítás – K.L.; megj.: ind = óind (szanszkrit).

magyarázható vele, de elszórtabban más nyelvekben (szláv, itálikus, görög, stb.) is találunk olyan alakváltozatokat, amelyek ezzel a szabályszerűséggel indokolhatók. Azaz: a törvény nem óind sajátosság, hanem közös ie. örökség, amely a legépebben történetesen az óindben őrződik meg. Edgerton kissé bonyolult, de szemléletes formulákat alkalmaz a lehetséges kombinációk bemutatására:

(6) Sievers törvényének Edgerton-féle formális illusztrációja

6. Edgerton szimbólumai (kissé módosítva):

t	=	bármilyen obstruens
k	=	bármilyen egyéb obstruens, ami $\neq t$
j	=	bármilyen nemszillabikus szonoráns
w	=	bármilyen egyéb nemszill. szonoráns, ami $\neq j$
i	=	bármilyen szill. szonoráns (beleértve zárt V)
u	=	bármilyen egyéb szill. szonoráns, ami $\neq i$
a	=	bármilyen rövid, nem zárt V (= e, o, a)
ā	=	bármilyen hosszú, nem zárt V (= ē, ō, ā)
#	=	szóhatár (szünet)

7. Edgerton formulái:

1. Egy szonoráns	tit	#it	ti#
	aja	#ja	aj#
	ajt		
	atja		
	#tija	ktija	ātija

2. Két szonoráns	ajwa		ājuwa	
	atjut	atju#	ātijut	ātiju#
			ktijut	ktiju#
			#tijut	#tiju#
	#jut		#tiwa	ātiwa
			ktiwa	
	ajut	aju#	atjuwa	
	juwa/iwa	(bizonytalan)		

Vegyük észre, hogy amennyiben az adott szonoráns szótagmagba kerül, rögtön utána a rákövetkező magánhangzóval hiátust alkot, amelyet azonban ki is tölt: beleterjed az üres nyitányba, ahol természetesen mássalhangzós allofónja jelenik meg. Lássuk példaként a mögöttes //ātia//

alakot: Edgerton szerint felszíni alakja *ātija* lesz, azaz *ā.ti.ja*, nem pedig ***ā.ti.a*.⁹ Ez nem meglepő: a hiátust a nyelvek szeretik kitölteni.

Edgerton kissé elvont formuláinál azonban hasznosabbnak bizonyulhat egy konkrét példa. A (7)-ben a gótból látunk három igealakot; az (7a)-ban az *//i//* [j]-ként, a (7b-c)-ben pedig [i]-ként (pontosabban: [ij]-ként) realizálódik. A kötőjel morfémahatárt jelöl.

(7) Példák a gótból:¹⁰

(a) sat-j þ ‘ültet’	< *sat-ja-þ	< *sod-jā-ti
(b) sand-[ī]þ ‘küld’	< *sand-iji-þ	< *sond ^h -ijā-ti
(c) sōk-[ī]þ ‘keres’	< *sōk-ija-þ	< *sāg-ijā-ti

Láthatjuk, hogy a mögöttesen *//jā//* alakú toldalék (amely egyébként tematikus elem), a (7a)-ban [jā], a (7b-c)-ben pedig [ijā] formában rekonstruálható a gót adatok alapján. Sievers és Edgerton nyomán tehát feltételezhetjük, hogy a jobboldali oszlopban található rekonstruált alakok szótagolása a következő (az aláhúzott rész a meghatározó szótag, a félkövérrel szedett rész pedig a kérdéses szonoráns felszíni megjelenése):

(8) (a) * <u>so</u> .djā.ti	azaz: *CV.CCVV.CV
(b) * <u>son</u> .d ^h i.jā.ti	* <u>CVC</u> .CV.CVV.CV
(c) * <u>sā</u> .gi.jā.ti	* <u>CVV</u> .CV.CVV.CV

Jól látható, hogy az (8a)-beli alakban az első szótag CV szerkezetű, azaz könnyű; a (b) és (c) alakban pedig CVC, ill. CVV, tehát nehéz, és ennek megfelelően szótagolódik az *//i//* V-ként (8a) vagy C-ként (8b-c).

Sievers törvényének ez az interpretációja kézenfekvőnek és meggyőzőnek tűnhet, mégis alapvetően hiányos. Jóllehet az előző bekezdésben leírtak a megfigyelés szintjén adekvátak, mégsem magyarázó erejük, mert nem engednek semmire sem következtetni. Konkrétan: azon túl, hogy megállapítjuk, hogy összefüggés van az előző szótag súlya és a szonoráns szótagolása között, nemigen mondtunk semmit. Ez az összefüggés ugyanis nem jelent ok-okozati viszonyt, mivel a szonoráns szótagolása nem következik az előző szótag súlyából. Miért ne lehetne a (8b-c)-beli alakokat mondjuk ***son.d^hjā.ti*, illetve ***sā.gjā.ti* módon szótagolni? A (8a) tanúsága szerint a [Cj] szekvencia jóformált szótagkezdet! Sajnos ez az elemzés erre nem ad választ, ezért azt máshol kell keresnünk. A következő részben az eddigiek alapján felállítandó hipotézis erre is megpróbál választ adni.

⁹ Edgerton persze nem beszél külön mögöttes és felszíni alakokról.

¹⁰ Minden itt hozott ige PresIndSg3 alakú. A <þ> hangértéke [ʃ].

3. A szótag szerkezete a korai indoeurópaiban

3.1. Bevezetés

Foglaljuk össze röviden az eddigieket.

1. Az indoeurópai alapnyelvre rekonstruálható egy ablaut néven ismert morfofonémikus alternáció ($e \sim o \sim \bar{e} \sim \bar{o} \sim \emptyset$). Eredete nincs százszázalékosan tisztázva, de az elfogadott nézet szerint eredeti e -ből alakultak ki a különböző fokok, ahol részben a hangsúly helye és minősége játszott szerepet ($e \sim o \sim \emptyset$), részben pedig a pótlónyúlás (ez a hosszú magánhangzók egyik fő forrása).

2. A laringális elmélet szerint a korai alapnyelvre rekonstruálhatók ún. laringális mássalhangzók, amelyek szótagalkotók is lehetnek, ha a szomszédos e kiesett; szillabikus allofónjuk a schwa. A laringálisok a leánynyelvekben (kivéve a hettitát, ahol vannak reflexeik) nem maradnak fenn, de bizonyos esetekben nyomot hagynak maguk után; számunkra az fontos, hogy a kódapozícióban levő laringális kiesése a nukleáris magánhangzó megnyúlását okozza. (Ez a hosszú magánhangzók másik fő forrása).

3. Benveniste az ablautból és a laringális elméletből kiindulva megalkotja morfémaszervezeti elméletét. Feltételezi, hogy (i) valamennyi magánhangzóval kezdődő gyök eredetileg laringálissal kezdődött, és hogy (ii) valamennyi hosszú magánhangzó korábbi rövid magánhangzóból jött létre pótlónyúlással. E feltételezések alapján azt állítja, hogy valamennyi ie. gyök eredetileg CVC (sőt: CeC) szerkezetű, de bővíthetők suffixumokkal és determinatívumokkal.

4. Sievers törvénye szerint a szonoránsok könnyű szótag után nyitányként, nehéz szótag után magként szótagolódnak. Mint láttuk, ez ebben a formában nem teljesen kielégítő interpretációja a Sievers által megfigyeltnek.

A fentiek alapján a következőket tételezem föl a korai indoeurópai szótagszerkezetről:

1. A szótagmag rövid;
2. A nyitány
 - a. kötelező, és
 - b. nem ágazhat el;
3. A rím elágazhat, de csak egy kódamássalhangzó lehetséges.

Eszerint az alapnyelv korai szakaszában mindössze kétféle szótagszerkezet volt megengedett: 1. CV, 2. CVC. Ez meglehetősen radikális álláspont, amelyen talán lazítanunk kell majd egy keveset (konkrétan: a hosszú magánhangzók és a kötelező nyitányok tekintetében), de nem lényegi szempontokból. Nézzük most az itt javasolt hipotézis előnyeit valamint a felmerülő problémákat, megvizsgálva először Sievers törvényét, majd az ie. morfémaszervezeti feltételeket és az ablautot.

3.2. A hipotézis következményei Sievers törvényére nézve

Először is, a nyitány elágazásának valamint a VC-nél komplexebb (szupernehéz) rímeknek a tilalma egyértelműen megmagyarázza Sievers törvényét (amit így tulajdonképp nem is kell külön tételként megfogalmaznunk, hisz automatikusan következik alapvetőbb elvekből). Emlékezzünk vissza, hogy a (8)-beli szótagolások, amiket itt újra láthatunk a (9)-ben, nem következtek semmiből; ha ugyanis a [Cj] jólformált nyitány, érthetetlen, miért csak az (a)-ban az (átmenetileg tekintsünk el a hosszú magánhangzóktól, és tételezzük fel, hogy korábbi VC szekvenciákból származnak; erre rövidesen visszatérek):

(9)	(a) *so.dj̥ā.ti	azaz:	*CV.CCVV.CV
	(b) *son.d ^h i.jā.ti		*CVC.CV.CVV.CV
	(c) *sā.gi.jā.ti		*CVV.CV.CVV.CV

Mármost ha feltesszük, hogy a nyitány egy és csak egy pozíciót tartalmaz, és hogy a rím nem lehet komplexebb VC-nél, rögvest magyarázatot találunk a problémára. Ez esetben ugyanis kizárólag a következőképp szótagolhatók a (9)-beli alakok (feltéve továbbra is, hogy VV < VC, azaz a kettő tulajdonképp ugyanaz):

(10)	(a) *sod.jā.ti	azaz:	*CVC.CVV.CV
	(b) *son.d ^h i.jā.ti		*CVC.CV.CVV.CV
	(c) *sā.gi.jā.ti		*CVV.CV.CVV.CV

A (10a)-ban azért lehetséges ez a szótagolás, mert a *d* nyugodtan zárhatja az előző szótagot, az így CVC szerkezetű lesz, ami tökéletesen jólformált. A (10b-c)-ben ugyanaz azért nem működik, mert vagy az előző szótag lenne szupernehéz (**son^dh*.jā.ti, **sāg*.jā.ti), vagy a második szótag nyitánya ágazna el (**son.d^h*.jā.ti, **sā.gi*.jā.ti). Ezért a szonoráns csak szillabikus lehet. Ha feltételezzük, hogy a nyitány kötelező, arra is magyarázatot kapunk, miért terjed bele a szonoráns a rákövetkező üres nyitánypozícióba (**son.d^hi*.jā.ti, nem pedig **son.d^hi.ā*.ti).

A nyitány összetettségének tilalma összhangban áll Edgerton rekonstruált formuláival is (6b). Figyeljük meg, hogy a szóeleji C + szonoráns + V szekvenciák Edgerton szerint ugyanúgy szótagolódnak, mint a VCC + szonoráns + V, vagy az azzal egyenértékű VVC + szonoráns + V hangsorok; Edgerton formuláit használva, #*tija* (nem pedig *#*tja*) lesz a szótagolás.

Felmerül viszont egy kérdés: miért szükségszerű a (10a)-ban illusztrált alakok ilyenféle szótagolása (**sod.jā.ti*)? Hiszen a kóda nem kötelező, tehát minden további nélkül elképzelhető egy *so.dī.jā.ti* szótagolás

(azaz ugyanúgy, mint a (10b-c)-ben); valójában ez a hangsor csupa CV szótagokat tartalmazna,¹¹ ami jelöletlenebb, mint a tényleges alakunk, amelyben az első szótag zárt. Erre azt a választ adhatjuk, hogy a szonoránsok jelöletlen esetben nemszillabikusként “szeretnek” szótagolódni, és csak akkor lesznek szillabikusak, ha nem tehetnek mást. Ez – ismerve a szonoránsok viselkedését a világ nyelveiben – nemhogy nem meglepő, hanem várható is, utóvégre egy nemzárt magánhangzó szomszédságában levő szonoráns nem alkot szonoritási csúcsot; azaz a szonoránsok ilyen szótagolása az alapeset. Összegezve tehát Sievers törvénye a következőképp fogalmazható meg:

(11) Sievers törvénye:

Az indoeurópai alapnyelvben a szonoránsok (kivéve a nemzárt magánhangzókat) nem szillabikus szerepűek, kivéve, ha az ilyen szótagolásuk következményeként rosszulformált szótagszerkezet jönne létre.

Vegyük azonban észre, hogy a (11)-beli törvény semmi olyat nem mond, ami ne következne alapvetőbb parametrikus vagy univerzális elvekből. Megállapítható tehát, hogy Sievers törvényét nem kell önálló elvként felvennünk.

3.3. A hipotézis és az ie. gyökök szerkezete

Az itt felállított hipotézis összhangban áll az indoeurópai gyökök szerkezetéről alkotott elméletekkel is. Megmagyarázható, miért nem rekonstruálható olyan gyök, amelyben hosszú magánhangzót két mássalhangzó követ (VVCC(V)): ez esetben a hangsor ugyanis szótagolhatatlan lenne, mivel a VV.CC(V) szótagolást a kizárja a nyitány összetettségének tilalma, a VVC.C(V) szerkezet pedig egy szupernehéz rímet tartalmazna.

Ezen a ponton azonban megkerülhetetlennek tűnik, hogy kitérjünk a hosszú magánhangzók már többször hangoztatott problémájára. Mint fentebb szó volt róla, a hosszú V-k zöme nem eredeti az ie.-ban, hanem különböző pótlónyúlásokkal jön létre VC szekvenciákból. A laringális elmélet extrém értelmezői szerint *minden* hosszú V ilyen eredetű. Noha ez tetszetős elképzelés, szembesülnünk kell azzal, hogy az alapnyelvben vannak olyan hosszú magánhangzók, amelyekről ez nem mutatható ki, például a **mātēr* ‘anya’ *ā*-ja esetében, ahol semmiféle pótlónyúlást sem

¹¹ Eltekintve persze a hosszú tematikus magánhangzótól, de annak természetesen semmi köze sincs a szó elején történő dologkhoz.

lehet feltételezni. Elképzelhető tehát, hogy a kie.-ban is voltak (pótlónyúlás előtti) hosszú magánhangzók. Ez annyiban módosítja elemzésünket, hogy meg kell engednünk a CVV típusú szótagokat; szerencsére még mindig elmondhatjuk, hogy szupernehéz szótagok (= VVC rímek) nincsenek, tehát az eredeti hosszú V-k pusztá léte nem jelent különösebb problémát a hipotézis számára.

Az indoeuropaisztikához értő olvasónak azonban már bizonyára feltűnt, hogy eddig nem esett szó a szóvégi szótagokról. Ezekben ugyanis bizony előfordulnak VVC rímek, nem is kevés esetben, ugyanis számos toldalék végződik ilyen rímre (pl. az *o*-tövű hímnemű főnevek Singularis Ablativusának **-ōd* ragja). A kérdés az, hogy megoldhatatlan problémát jelentenek-e számunkra az ilyen szóvégek. Nos, nézetem szerint nem. Az ilyen VVC rímek ugyanis mind szóvégiek, márpedig a világ nyelveiben megszokott dolog, hogy a szóvégi mássalhangzók nem járulnak hozzá az utolsó szótag súlyához: extrametrikusak. Ilyesmit tapasztalunk például a mai angolban, ahol zárt szótagban csak rövid magánhangzó lehetséges, de a szóvégi mássalhangzó, úgy tűnik, nem zárja a szótagot: ezért jólformált a [] hangsor, de nem az a (nemlétező) *[]. Ilyesmit – különösen, hogy az indoeurópai nyelvekben a jelenség széles körben ismert – minden további nélkül feltételezhetünk az alapnyelvre is. A VVC szóvégek tehát tulajdonképp VV<C>-ként elemzendők, ahol a <C> extrametrikus C-t jelöl. Egyes fonológusok – a kormányzásfonológia teoretikusai – még tovább mennek, és a szóvégi mássalhangzókat univerzálisan nyitányként elemzik, amit egy fonetikailag üres mag követ. Bármilyen elméleti magyarázatot fogadunk is el, a jelenség kellően elterjedt ahhoz, hogy felhasználhassuk rekonstrukciónk során.¹²

Problémát jelentenek ezenkívül azok a gyökök, amelyek magánhangzóval kezdődnek, és amelyekre nem tudunk laringáliszt rekonstruálni, mert a hettitában sincs benne szókezdő laringális; ilyen pl. a ‘lenni’ (**es-*) vagy az ‘enni’ (**ed-*). Ezért esetleg fel kell tételeznünk, hogy a nyitány nem volt kötelező a kie.-ban. Ezt az engedményt is könnyen megtehetjük, hisz lényegében nem befolyásolja a hipotézis működőképességét. Igaz, hogy a **son.d^hi.jā.ti* típusú szótagolások (ahol a szonoráns hiátustöltőként beleterjed a következő üres nyitányba), automatikusan, egyéb feltételek nélkül adódnak, ha a nyitányt kötelezőnek vesszük, ám ez mégsem szükségszerű. Bőségesen van példa ilyen hiátustöltésre olyan nyelvekből is, amelyek egyébként megengedik az üres

¹² Egyetlen toldalékról tudok, amely CC alakú, és VV-re végződő tövekhez járul: a PlAcc. **-ns* ragja. A homorgán koronális nazális + frikatíva hangkombináció viszont fonetikailag annyira természetes nyújtókönyezet, hogy ezt bizvást tekinthetjük a szabályt erősítő kivételnek.

nyitányokat (pl. magyar *uni[jj]ó*, *hi[jj]ány*, stb.). Esetleg az is elképzelhető, hogy csak szóközi helyzetben kötelező a nyitány, szó elején nem.³³

Az egyetlen komoly problémát a hipotézis számára a *s* + zárhang kapcsolatok meglétében látom, amelyek gyakran előfordulnak szó elején, ezért ellentmondani látszanak annak a feltételezésnek, hogy a nyitány nem ágazhat el. Esetleg kiegészíthetjük a hipotézist a “kivéve az *s*-kezdetű nyitányokat” kitétellel, de van más lehetőség is, amelyet számos rekonstruált gyök is alátámaszt. Vannak ugyanis olyan gyökök, amelyek a leánynyelvekben *sCVC*- és *CVC*- alakban is előfordulnak; az ilyen, semmivel váltakozó szóeleji *s*-t a szakirodalom “*s* mobile” néven ismeri (Szemerényi 1990:98). Példa rá a ‘befedni’ jelentésű igei gyök, amelyre kétféle alapnyelvi alak is rekonstruálható:

- (12) (a) **teg*:- l. *tegō* ‘fedek’, *toga* ‘tóga’, n. *Dach* ‘tető’
 (b) **steg*:- lit. *stiegti* ‘befedni’, ószl. *o-stegū* ‘ruha’, óé. *staka* ‘bunda’

Az *s* mobilis mivoltát részben azzal szokták magyarázni, hogy az eredetileg nem része a gyöknek, hanem valamilyen prefixum, ami azonban szemantikai tartalmát elvesztette; a másik magyarázat szerint az *ie*.-ban feltűnően gyakori szövégi –*s* “átszótagolódásáról” van szó. Tegyük hozzá azt is, hogy vannak olyan elméleti fonológusok (pl. a kormányzatsfonológia művelői), akik a *s* + zárhang kapcsolatokat univerzálisan kóda-nyitány kapcsolatként elemzik, és azt állítják, hogy a szó elején előforduló ilyen kapcsolatok esetében az *s*-t egy fonetikailag üres szótagmag előzi meg. Mindenesetre az ilyen kapcsolatok korai *ie*.-beli elágazó nyitány státusza távolról sem biztos dolog. Ez pedig jelentősen csökkenti a hipotézisünket gyengítő erejét.

A gyökszerkezetről elmondottakat összefoglalhatjuk táblázatos formában, mégpedig úgy, hogy a (2)-beli táblázatot bővítjük ki a korai *ie*.-ra feltételezett, teljesmagánhangzós (ablaut előtti) alakokkal, ahol a harmadik oszlopban az aláhúzott szekvenciák a tulajdonképpeni gyökök, az utánuk esetleg következő *eC* hangsorok eredeti szuffixumok, az azokra következő esetleges *C*-k pedig determinatívumok:

- (13) Az *ie*. gyökök korai szerkezete 1.

Szerkezet:Példa:	Korai alak:	Korai szerkezet:
VC-*ed-	* <u>Hed</u> -	CVC-
CVC-*med-	* <u>med</u> -	CVC-
CCVC-*trem-	* <u>ter</u> -em-	CVC-VC-
CVCC-*serp-	* <u>ser</u> -ep-	CVC-VC-
CCVCC-*d ^h rewg ^h -	* <u>d^her</u> -ew-g ^h -	CVC-VC-C-

³³ Pl. mert a gyöknek a felszínen is a lexikálisan adott fonémával kell kezdődnie.

CCCVC-*strep-	*(s)ter-ep-	(s)CVC-VC-
CCCVCC-*sprejg-	*(s)per-ej-g-	(s)CVC-VC-C-
CVV-*dō-	*deH-	CVC
CCVV-*stā-	*(s)teH-	(s)CVC

Rendezzük most el az adatainkat a jobb oldali oszlop szerint:

(14) Az ie. gyökök korai szerkezete 2.

Szerkezet:Példa:	Korai alak:	Korai szerkezet:
VC-*ed-	*Hed-	CVC-
CVC-*med-	*med-	CVC-
CVV-*dō-	*deH-	CVC-
CCVV-*stā-	*(s)teH-	(s)CVC-
CCVC-*trem-	*ter-em-	CVC-VC-
CVCC-*serp-	*ser-ep-	CVC-VC-
CCCVC-*strep-	*(s)ter-ep-	(s)CVC-VC-
CCVCC-*d ^h rewg ^h -	*d ^h er-ew-g ^h -	CVC-VC-C-
CCCVCC-*sprejg-	*(s)per-ej-g-	(s)CVC-VC-C-

Jól látható tehát, hogy az először sokfélének tűnő gyökszerkezetek a Benveniste-féle elmélet szerint, kiegészítve az előzőekben az *s mobiléről* elmondottakkal, három alapvető szerkezetre redukálhatók:

- (A) Eredeti gyök;
- (B) Eredeti gyök + szuffixum (= bázis);
- (C) Bázis + determinatívum.

A bekeretezett sorokban természetesen az *s*-szel bővült alakok láthatók, amelyekről viszont elképzelhető (noha nem bizonyítható egyértelműen), hogy nem eredetiek. Mivel a (B) az (A) bővítése, a (C) pedig a (B)-é, jól áttekinthetően kivehető Benveniste elméletének alapállítása, miszerint minden (bővítetlen) gyök CeC szerkezetű. A problémás sC kapcsolatokat leszámítva a korai alakokban egyetlen nyitányszerű szekvenciát sem találunk, ami összhangban van azzal a hipotézissel, amit a korai ie. szótagszerkezetről felállítottam.

4. Összegzés

Dolgozatomban hipotézist állítottam fel a korai indoeurópai szótagszerkezetről, felhasználva létező rekonstrukciókat és elméleteket. A hipotézishez tehát ezekből következtetve jutottam el, de végül azt felhasználtam arra, hogy ezen elméleteket (főként Sievers törvényét)

valamelyest magyarázzam is vele. Ez természetesen körkörös módszer, de nem ördögien az, mert nem egyszerűen “a fekete macska olyan macska, amelyik fekete” jellegű oda-vissza magyarázásról van szó: nézetem szerint a hipotézis legalábbis részben egységesíti ezeket az elméleteket, amennyiben egyes kitételeik (vagy akár a teljes elmélet, l. Sievers) levezethetők a hipotézis meglehetősen egyszerű állításaiból. Megjegyezném továbbá, hogy a feltételezett alapvető szótagszerkezetek – CV, CVC – a világ nyelveiben a legjelöltebbek, ami tipológiaián fontos támogató érv a hipotézis mellett. Összességében elmondható, hogy a felmerült problémák és bizonytalanságok ellenére az itt vázolt hipotézis tarthatónak tűnik.

Irodalom

- Benveniste, E. (1935): *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Párizs: Adrien-Maisonneuve.
- Collinge, N. E. (1985): *The laws of Indo-European*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Edgerton, F. (1943): *The Indo-European semivowels*. *Language* 19: 83–124.
- Lehmann, W. P. (1952): *Proto-Indo-European phonology*. Austin: University of Texas Press.
- Lehmann, W.P. (1993): *Theoretical bases of Indo-European linguistics*. London – New York: Routledge.
- Martinet, A. (1953): *Non-apophonic o in IE*. *Word* 9: 253–67.
- Martinet, A. (1957): *Phonologie et laryngales*. *Phonetica* 1: 7–30.
- Saussure, F. de (1878): *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Lipcse: Teubner.
- Sievers, E. (1878): *Zur accent- und lautlehre der indogermanischen sprachen*. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 5: 63–163.
- Szemerényi, O. (1990): *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.